

תוכן העניינים

מבוא 7

37 פלוטרכוס, אמרות של ספרטנים

פירוש 105

150 נספח: מלכי ספרטה

155 ביבליוגרפיה נבחרת

156 מפתח אישים ומקומות

מבוא

ספרטה – תולדות ומשטר

בתקופה הקלסית הייתה ספרטה אחת משתי המדינות החשובות ביותר ביוון. בעוד שאתונה עמדה בראש הגוש הדמוקרטי, עמדה ספרטה בראש הגוש האוליגרכי ומשכה אליה תשומת לב של מעריצים כמו גם של מבקרים הודות לעצמתה, לסדריה המדיניים, לכוחה הצבאי ולתקופת ההצלחה הארוכה שממנה נהנתה. משטרה האוליגרכי המאוזן הפך לאידאל מדיני בעיני רבים, ביניהם הפילוסוף אפלטון. שלא כמו במדינות יוון אחרות הייתה לה חוקה שנקבעה על ידי קהילה קטנה ומאוחדת בדעותיה שהבטיחה יציבות ונשענה על הציות לחוק. ענייני הפרט והנאותיו היו משניים לענייני הציבור: החוקים הסדירו נישואים, חינוך וחיי כבוד המכוונים להבטחת טיפוחם של חיילים טובים. לא היו במדינה הפיכות, האזרחים הצטיינו במשמעת עצמית ובחיים מבוקרים שהוקדשו למדינה. אחדות הדעות במדינה הספרטנית האריכה ימים עד סוף המאה החמישית לפסה"נ. משנסדקה ההסכמה שנשענה על הציות לחוק, החוקים לא בוטלו אך פסקו לציית להם והשתנו גם פני המדינה. סיפורים רבים סופרו על ספרטה, שהיללו את חייהם הצנועים והסגפניים של הספרטנים, את חינוכם הקפדני של הצעירים, את המטרות הצבאיות של החינוך ואת גבורת הספרטנים. האגדה והמציאות התערבבו בסיפורים זו בזו, אך האידאליזציה של ספרטה האריכה ימים יותר מן המציאות ההיסטורית. ספרטה חדלה מלהתקיים, אבל המיתוס של ספרטה הוסיף ומוסיף לחיות. גם היום שגורות בפינו מטבעות הלשון: 'אורח חיים ספרטני', סגפני ומסתפק במועט, ו'דרך התבטאות לקונית', קצרה ושנונה. ספרטה שכנה על גדת הנהר אַוּרוֹטֶס, במישור פורה וגדול בלב אזור

שבדרום פֶּלוֹפוֹנְסוֹס, מוקף בשני רכסי הרים גבוהים: טִיגְטוֹס במערב (2,404 מ') ופֶּרְנוֹן במזרח (1,935 מ'), מישור המכונה לְקְדִימוֹן או לְקוֹנִיָּה. חמישה כפרים, שלא התמזגו לעיר ולא הוקפו בחומה לפני המאה השנייה לפסה"נ, היו המרכז המדיני של מדינת ספרטה. הודות למיקום הטופוגרפי המעולה, ההרים שבודדו את ספרטה וגם הגנו עליה מפלישה, חשו הספרטנים בטוחים והתייחסו לחומות שבנו ערים אחרות כאל סמל של חולשה. ספרטה כבשה את מישור לְקוֹנִיָּה שבדרומה ואת מְסֵנִיָּה שבמערבה, מעבר לרכסי טִיגְטוֹס. לאחר הכיבושים וההשתלטות על מְסֵנִיָּה היה השטח ששלטה בו גדול, פי שלושה ויותר משטחה של אַטִיקָה, הטריטוריה של אתונה. האדמה הפורייה סיפקה את מחייתה של האוכלוסייה, ספרטה לא נזקקה לייבוא מזון מבחוץ, כפי שנזקקה לו אתונה, וגם לא היה לה צורך למצוא שטחי מחיה לתושביה העודפים, ואכן היא יסדה רק מושבה אחת מחוץ לפֶּלוֹפוֹנְסוֹס (טֶרַס, היא טֶרְנָטוֹס שבדרום איטליה). אזרחי ספרטה לא היו רבים. בימי פלישת כֶּסְרֶכְסֶס ליוון (480 לפסה"נ) היו בספרטה 8,000 גברים בוגרים. הכוח הצבאי הגדול ביותר שספרטה שלחה אי פעם לקרב היה 5,000 חיילים רגלים, המכונים הופליטים, שלחמו בפרסים בפְּלִטְיָאָה (479 לפסה"נ). בספרטה היה רק מעמד אזרחים אחד, המכונים ספרטנים או 'שווים', ששלטו בשאר התושבים הרבים שהכניעה. הנוהג בימי קדם היה שתושבי אזורים שנכבשו שועבדו, נמכרו ופוזרו. הספרטנים נהגו אחרת. הם שעבדו את האוכלוסייה בלְקוֹנִיָּה ובמְסֵנִיָּה, אבל השאירו אותה במקומותיה. המשועבדים, המכונים הֶלוֹטִים, היו צמיתים של המדינה והוצמדו על ידה לשרת ספרטנים מסוימים, שאותם לא היו רשאים לעזוב. חובתם העיקרית הייתה לעבד את האדמות ולשלם לאדוניהם חלק מן התוצרת. עם זאת הם לא היו עבדים, יכלו לקיים חיי משפחה וחיי קהילה משלהם. מספרם היה רב מאוד והם שאפשרו לאזרחים 'השווים' את קיום משטרם המיוחד ואת מדיניות החוץ שלהם. לצד האזרחים וההלוטים היה סוג שלישי של תושבים: שוכני עיירות קטנות וכפרים, המכונים פֶּרִיאֵוִיקִים (היושבים סביב), נתינים בעלי חורין של ספרטה. הם ניהלו בעצמם את ענייניהם הפנימיים, לחמו בצבאה של ספרטה, אך לא היו שותפים להחלטותיה והיו מחויבים למדיניותה בענייני חוץ. הם תרמו תרומה חשובה לכלכלה במסחר ובמלאכות, שאזרחי ספרטה לא רצו ולא

הורשו לעסוק בהם. שליטה בנתינים רבים כל כך הייתה כרוכה בבעיות ביטחון רבות, פנימיות וחיצוניות, שליוו את ספרטה לאורך שנים ושינו את ארגונה הפנימי ואת אופייה.

לפני שנת 600 לפסה"נ בקירוב החיים הרגילים בספרטה, כפי שהם משתקפים בשירי המשורר אַלקֶמֶן (המאה השביעית לפסה"נ), היו שונים מאלה המתוארים מאוחר יותר על ידי סופרים מן המאה הרביעית לפסה"נ. בשיריו של אַלקֶמֶן – שירי מקהלה, המנונות ושירי חתונה – יש אווירת עליזות והומור השונה מן האווירה המתוארת במקורות מאוחרים יותר. גם העדות הארכאולוגית החומרית מצביעה על אורחות חיים אחרים: ספרטה לא הייתה סגורה ומסוגרת, אלא עיר פתוחה, מלאת חיים ומכניסת אורחים. היא ניהלה מסחר עם ערים אחרות, ייצאה וייבאה, הייתה בה היענות נלהבת להנאות חדשות שיוון החלה לגלות ולחיי מותרות. במאות השמינית והשביעית לפסה"נ ספרטה הייתה שותפה לשגשוג האמנויות והספרות ביוון, והקדרות הֶלְקוֹנִית מן הזמן הזה היא ייחודית. בין הממצאים התגלו עבודות בשן הפיל, כדים, פסלי ברונזה. לספרטה היה חלק בזרמים האמנותיים של יוון הארכאית ומעשי ידיהם של אומנים ספרטנים נמכרו בשווקים של ערי יוון האחרות והתגלו גם מעבר לים, בטְרַנטום ובקֶרְנָה. לא הייתה שנאת נכרים, אמנים ומשוררים נכרים התקבלו בברכה. כל זה פסק בשלהי המאה השביעית ותחילת השישית לפסה"נ, ושינוי הדרגתי גדול חל בתרבותה של ספרטה.

מקור קדום אחר הם שיריו של המשורר טִירְטִיוֹס (המאה השביעית לפסה"נ) המעידים על שני משברים שהיו בזמנו: התקוממות פנימית, בעיות מדיניות חמורות ומלחמה בֶּמְסֵנִים. הצבא שטִירְטִיוֹס הוביל, שאותו הוא מדרבן ללחום למען העיר אפילו עד מוות, סבל מאי־סדרים שאין להם אח ורע בתיאור הצבא הספרטני בתקופה הקלסית (הרודוטוס, א, 65). אי־הסדרים הסתיימו ב־600 לפסה"נ בקירוב, ובספרטה הונהגה מדיניות חדשה, המכונה אֶוֹנוֹמִיָה (eunomia), השלטת חוק וסדר, שנקשרה בשמו של ליקורגוס, המחוקק האגדי. בשירו 'אֶוֹנוֹמִיָה' – שמו של השיר מעיד על העניין במבנה החברה הספרטנית – טִירְטִיוֹס מביא את הנבואה הבאה שקיבלו מלכי ספרטה מדלפי: 'זה היה אורקל של אפולו ששמעו / בדלפי והביאו עמהם את חזון האל: / ראשית ידברו באספה המלכים אהובי

האל / שומרי ספרטה, העיר החיננית, / והזקנים. אחריהם כסדר יענה העם / ויאשר החלטות חוק ברורות'. הנבואה מציגה ארגון מדויק של הגוף האזרחי: למלכים זכות אלוהית והודות לה הם מולכים, הם קודמים למועצת הזקנים והמועצה קודמת לעם. קבלת ההחלטות נחלקת אפוא בין המלכים, מועצת הזקנים ואספת האזרחים. פלוטרכוס בביוגרפיה של ליקורגוס מביא דברים דומים המייחסים לליקורגוס רפורמות שדלפי בירכה עליהן בתעודה עתיקה המכונה 'הֶרְטֵרָה הגדולה' (פירוש המילה: הצהרה, חוזה, נבואה או חוק):

ליקורגוס כל כך רצה במשטר כזה עד שהשיג מדלפי נבואה, שנוהגים לכנותה רְטֵרָה, וזה לשונה: 'לכשתבנה מקדש לזאוס סילניוס ולאֲתָנָה סילניה, תקבע חלוקה לפילי ולאופי, תכונן מועצת זקנים של 30 איש ובכללם אַרְכָגֵטִי, תכנס אֶפְלָה מדי פעם בפעם בין בִּיִקָה וקִנְקִיִן ושם תציע הצעות חוק או תדחה אותן, אבל לעם באספתו יהיו העליונות והכוח'. בנבואה הזאת המילים 'תקבע חלוקה לפילי ולאופי' מתייחסות לחלוקת העם לקבוצות, האחת מכונה 'שבט' והאחרת 'אופי'. המילה 'אַרְכָגֵטִי' מציינת מלכים, 'תכנס אֶפְלָה' פירושו לכנס אספת עם, כי אפולו הפיתי היה המקור של המשטר ויוזמו. את 'בִּיִקָה' מכנים עכשיו [...] ואת 'קִנְקִיִן' – אוֹיִנוֹס. אריסטו אומר שקִנְקִיִן הוא נהר וּבִיִקָה – גשר. ביניהם הם כינסו אספות ולא היו להם אולמות ולא מבנה אחר כלשהו. ליקורגוס חשב שבניינים אינם מסייעים לדיון טוב, אלא להפך פוגעים בו, כי הם הופכים את חשיבת המתכנסים לפטפט שטותי וריקני בגלל הרהורי הבל, כאשר הנאספים מתבוננים בפסלים ובציורים, או במבני תאטרון או בתקריות מקושטות קישוטי יתר של בתי מועצה. כאשר נאסף העם, לא ניתנה לאיש הזכות להציע הצעה משלו, אלא הזקנים והמלכים הביאו את הצעותיהם לפני העם שבסמכותו היה לקבלן או לדחותן. מאוחר יותר, כאשר העם בתוספות ובגריעות סילף ועיוות את ההצעות המקוריות, המלכים פולידורוס ותאופומפוס הוסיפו פסקה לרְטֵרָה וזה לשונה: 'אם העם יאשר הצעה מעוותת, הזקנים והמלכים יוכלו לדחות אותה, כלומר לא לאשרה אלא להפסיק את האספה ולפזרה, כי היא סילפה ושינתה את

ההצעה'. הם שכנעו את העיר שהאל אישר את התוספת הזאת' (חיי ליקורגוס, 6).

כסנופון ההיסטוריון כותב במאה הרביעית לפסה"נ שליקורגוס קיבל את החוקים מדלפי, או לפחות קיבל את אישורם מהאל: 'בין שאר התחבולות היפות שתחבל ליקורגוס כדי לעודד את האזרחים לציית לחוקים, התחבולה הבאה נראית לי היפה בכולן. לפני שהביא את החוקים לעם הלך לדלפי עם החשובים באזרחים ושאל את האל אם עדיף וטוב יהיה לספרטה לציית לחוקים שחוקק. לאחר שהאל ענה שייטב הדבר לכול, רק אז הביא את החוקים לעם. כך השיג שיהיה זה לא רק בלתי חוקי, אלא גם פוגע בקודש לא לציית לחוקים שאישר האל' (מדינת הספרטנים, ח, 5).

לפי התפיסה הספרטנית הרשמית במאות החמישית-רביעית לפסה"נ, המשטר הספרטני (המכונה קוסמוס), ארגון מדויק של הגוף האזרחי, נוצר כולו בבת אחת על ידי ליקורגוס. אף כי ליקורגוס הוא דמות אגדית, שמעט ידוע על חייה וגם המסופר שנוי במחלוקת ואינו אמין, יש אמינות בתיאור השינויים העמוקים במבנה המדינה הספרטנית, המיוחסים לסופה של המאה השביעית לפסה"נ, שהולידו מערך חוקים הנקרא 'החוקים של ליקורגוס', הוא חוקתה המיוחדת של ספרטה המפשרת בין קבוצות עניין שונות – המלכים, האצולה והעם – משטר תערובת של שליטת מלכים, מועצה וכוח מדיני מסוים של העם. המלוכה – בדמות שתי שושלות, אגידית ואורפונטידית, שעל פי האגדה הן צאצאים של ניני הרקלס – שרדה את תקופת המהומות, אבל כוחה הוגבל, והמוסד המדיני החשוב ביותר היה המועצה, גרוסיה, שמספר חבריה קטן: 28 זקנים ושני מלכים (שיכלו להיות צעירים מאוד), והיו לה זכויות חקיקה וגם שיפוט (היא הייתה מעין בית משפט עליון שיכול לשפוט גם את המלכים). הליכי החקיקה וקבלת החלטות מדיניות כללו שני שלבים. במועצה הקטנה יחסית נדונו דיון ראשוני חוקים והחלטות שהיא יזמה והביאה לאישור לאספת העם. העם, חלק האוכלוסייה שלא נמנה עם העילית האריסטוקרטית, זכה להכרה, אם כי יכולת פעילותו הוגבלה. הוא לא יזם יזמות משלו, אלא אישר את ההצעות שהוכאו לפניו, הייתה לו אפוא מילת האישור האחרונה (האספה לא הייתה חותמת גומי), אם כי המועצה יכלה לדחות

החלטה פזיזה של העם. זהו מבנה אוליגרכי מובהק: מועצה של מעטים חזקה, אספה של רבים חלשה ומורכבת מאזרחים הרגילים לציית. עם זאת מתן זכויות לגוף האזרחים מנע, ככל הנראה, השתלטות של רודנים, ומן המפורסמות הוא שלא היה שלטון רודנים בספרטה.

מה שאינו נזכר ב'כּרטה' ובשירתו של טירטיוס הוא מוסד האפורים, הגוף המבצע העליון במדינה. מדי שנה נבחרו בספרטה מכל גוף האזרחים חמישה אפורים (משגיחים): 'האפורים יכולים להעניש כל מי שיש ברצונם להעניש ולהוציא לפועל את העונש בו במקום. בסמכותם לפטר בעלי תפקידים מתפקידם, אפילו לאסור אותם ולגזור עליהם דין מוות' (כסנופון, מדינת הספרטנים, ח, 4). האפורים התלוו למלכים בצאתם למלחמה והשגיתו על כולם (שם, יג, 5), ומדי חודש נשבעו המלכים והאפורים זה לזה: 'האפורים בשם העיר, המלכים בשמם. המלך נשבע למלוך על פי חוקי העיר, העיר נשבעת שלא להדיחו כל עוד לא הפר שבועתו' (שם, טו, 7). האפורים שנבחרו מדי שנה פיקחו אפוא על המלכים שירשו את תפקידם ומלכו לרוב עד מותם. ההחלטה לצאת למלחמה לא הייתה נתונה לאפורים, אבל הם שהוציאו אותה לפועל. הם החליטו אלו שנתונים יגויסו, כלומר מה יהיה גודל הצבא שיישלח לקרב מסוים. שליחים ממדינות זרות התקבלו בספרטה על ידי האפורים, אם ההחלטה שעמדו להחליט הייתה חשובה היא הובאה בפני אספת העם.

לחלק של חוקת ליקורגוס נחשב גם החוק שאסר על מכירת אחוזת הקרקע של המשפחה, חוק שהיה בתוקף עד סוף מלחמת פּלוּפּוֹנְסוּס:

השנייה בתקנות של ליקורגוס והנועות בהן היא החלוקה מחדש של הקרקעות. בספרטה שרר אי־שוויון נורא, חסרי כול ועניים רבים הכבידו על העיר, בעוד העושר כולו התרכז בידי מעטים. כדי לסלק מן המדינה 'הירות, קנאה, פשע וחיי מותרות, וגם שתי מחלות מושרשות וקדומות מאוד, עוני ועושר, שכנע את האזרחים להפקיע את כל הקרקעות ולחלקן מחדש, לחיות זה עם זה על פי אמצעי חיים אחידים לכול ושוויוניים ולבקש הצטיינות במידות הטובות, כך שלא יהיה הבדל או אי־שוויון כלשהו בין איש לרעהו מלבד גנאי המעשים המכוערים ושבח הטובים (פלוטרכוס, חיי ליקורגוס, 8).

הספרטנים היו בעלי חלקות קרקע קבועות שוות בערכן. החוקה המסורתית שמרה על מספר קבוע של חלקות (9,000). הזקנים בחנו את היילודים ואם מצאו שהרך הנולד חזק, ציוו על אביו לגדלו והוא היה היורש היחיד. חוק היורש היחיד היה חלק מן המדיניות הכללית של פיקוח המדינה על רבייה ותכנון משפחה, שמטרתו הייתה לשמר את מספר האזרחים המקורי ולשמור על סדר ושוויון. ההלוטים עיבדו את האדמות, שמרו על חלק של התוצרת, והשאר חייבים היו לתת לאדוני הקרקעות, האזרחים 'השווים'. אלה שוחררו מאחריות כלכלית ופטורים מדאגות פרנסה הקדישו את חייהם למדינה ועוצבו על ידה באמצעות החינוך (המכונה אַגוֹגָה). אמנם ייסוד המשטר הספרטני כולו יוחס לליקורגוס, אך למעשה הוא התפתח בהדרגה תוך התאמה לנסיבות המשתנות. אחד מגורמי ההתפתחות היה השינוי בשיטות הלחימה ויצירת המלחמה ההופליטית – מערך חיילים רגלים חמושים – שהצריכה שינוי ארגוני.

גוף האזרחים הספרטני הוא צבא ההופליטים. ההופליטים אומנו להילחם בפלנגה, צורת לחימה של פנים-אל-פנים, אכזרית ותוקפנית, שדרשה אימון ארוך וקפדני. החייל נשא בידו השמאלית מגן, שהגן על החייל שלצדו השמאלי, בעוד מחסהו היה תלוי במגיניו של החייל לצדו הימני. הוא חבש קסדה, עטה שריון על חזהו ובטנו, מגינים על רגליו, בידו החזיק חנית והייתה לו גם חרב קצרה, מעין פגיון. הוא לבש בגד שצבעו אדום ושערו היה ארוך. הצבא הספרטני היה הצבא המקצועי הראשון והיחיד ביוון, טוב בהרבה מצבאות אחרים. הצלחתו הייתה תלויה לא רק בכושר גופני מעולה של הפרט, אלא גם ביכולת של פעילות קבוצתית חלקה, משמעת, צייתנות ורוח קרב. כל זה הושג באימון ארוך ומתמיד, שאליה יכלו להתפנות האזרחים הספרטנים המשוחררים מדאגות פרנסה.

לחינוך בספרטה היה תפקיד מרכזי בעיצובו של האזרח ונגע בכל היבטי החיים. הדגם ששאפו אליו כפה על הפרט לחץ כבד מאוד, ומבחינה הזאת אפשר לכנות את שיטת החינוך הספרטנית שיטה טוטליטרית. חינוך הגברים היה משותף, החל בגיל שבע, והיה חינוך למקצוע אחד בלבד, מקצוע הקרב. מטרתו הייתה השגת צייתנות, משמעת, גבורה ומיומנות קרב מקצועית. הגברים חיו בקהילות ציבור של גברים, נתונים ללחצים של דעת קהל, עונשים וחרמות, קהילות שכפו על חבריהן הזדהות מרבית,

התנהגות קבועה ואחידה ולא עודדו חשיבה עצמית ואינדיבידואליזם. פלוטרקוס כותב:

ליקורגוס לא מסר את הילדים הספרטנים לפיידוגים קנויים או שכירים. לאיש אסור היה לגדל או לחנך את בנו כרצונו, אלא מיד בהגיע הילדים לגיל שבע, לקח אותם ליקורגוס וחילקם לחבורות, הרגיל אותם לחיות ולגדול זה עם זה, יחד לשחק וגם לעסוק בפעילויות רציניות יחד. הוא הפקיד על החבורה נער שהצטיין מכולם בנבונותו ולחמתו. כולם צפו בו, צייתו לפקודותיו, קיבלו על עצמם את עונשיו, כך שהיה חינוכם אימון לצייתנות. המבוגרים צפו בהם במשחקהם, תמיד דרכנו אותם לקרבות ולעימותים, למדו במדויק מה טבעו של כל אחד מהם, אם נועז הוא ואם אינו נמלט בקרבות.

קרוא וכתוב הם למדו רק כדי הצורך. שאר החינוך כולו נועד להרגילים לציית, לעמוד בקשיים ולנצח בקרבות. ככל שגדלו, נעשו אימוניהם קשים יותר. שער ראשם גולח, הם הורגלו להלך על פי הרוב יחפים ולשחק בעירום. בהגיעם לגיל שתים עשרה היה גופם קשוח ולא ידעו רחצה ומשיחה בשמן מלבד בימים מעטים בשנה שהתענגו בהם בתענוגות האלה. הם ישנו יחד בקבוצות ובחבורות על מצע קני סוף, שליקטו בעצמם: הם שברו בידיהם, בלי להיעזר בסכינים, את ראשיהם של קני הסוף שצמחו על גדות הנהר אֶוּרֹוּטִס. בחורף הוסיפו למצעים ועירבו בקני הסוף צמח המכונה 'ליקופון' שנחשב כמכיל חום.

לכשהגיעו הנערים לגיל הזה החלו מחזרים אחריהם צעירים הגונים ונתנו בהם עין גם זקנים, שביקרו ביתר תכיפות בגימנסיונים וצפו בהם מתחרים ומלגלים זה על זה. ולא רק כשהזדמנו לשם, אלא מתוך שחשבו שהם כולם אבות, פיידוגים וממונים על הנערים, בכל זמן ובכל מקום היה נוכח מישהו שנזף או העניש נער ששירך דרכיו. זה לא היה הכול. הוא מינה מבין האזרחים היפים והטובים פֵידוֹנוֹמוֹס ותחת פיקוחו הנערים בעצמם בחבורותיהם סרו למשמעתו של הנבון והלוחמני שבין אלה המכונים אֶירְנִים. אֶירְנִים נקראים מי שבגרו ושנתיים ימים אינם נמנים עוד עם הנערים. מֶלִירְנִים הם הבוגרים

בנערים. האֵיֶרֶן הזה, שהיה בן עשרים, פיקד על הכפופים לו בקרבות ובהיותם בבית הם שירתו אותו בסעודות. הוא הטיל על הגדולים יותר להביא עצים ועל הקטנים יותר – ירקות. הם גנבו את מה שהביאו, אחדים נכנסו לגנים, אחרים התגנבו בהסתר ובוזהירות לסעודות ציבור של הגברים. מי שנתפס ספג מלקות שוט רבות, כי נתפס גונב ברשלנות ובחוסר מיומנות. הם גנבו גם אוכל במידת יכולתם, למדו לתקוף ישנים ואת המתרשלים בשמירה. מי שנתפס נענש במלקות וברעב. סעודותיהם היו מזעריות כדי שילחמו בעצמם במחסור ויאלצו להיות נועזים וערמומיים.

זאת הסיבה למיעוט המזון. סיבה אחרת, כפי שאומרים, הייתה צמיחת גופם. הגוף צומח לגובה כאשר הרוח אינה מופרעת ומעוכבת על ידי מזון רב, המכריח את הגוף להתעבות ולהתרחב, אלא עולה לגובה בגלל קלילותה והגוף צומח בחופשיות ובקלות. נדמה שהדבר הזה תורם גם ליופי, כי מבני גוף רזים וצנומים מיטיבים יותר לעצב איברים, ואילו השמנים והמפוטמים מונעים זאת בגלל כובדם. כך גם נשים הרות המטהרות עצמן בחוקנים יולדות ילדים רזים, אבל יפי תואר ומעוצבים היטב הודות לקלות החומר הנענה טוב יותר לעיצוב. אבל אני מניח לאחרים לחקור את סיבת התופעה.

הנערים גנבו את גנבותיהם בזהירות כזאת עד שאחד מהם, כמסופר, שגנב שועל והסתירו תחת גלימתו והחיה הפראית נגסה בקיבתו וקרעה אותה בשיניה ובציפורניה, העדיף להסתיר את גנבתו ולמות. הסיפור הזה אינו בלתי אמין אם חושבים על הצעירים הספרטנים בימינו, שרבים מהם ראיתי מתים ממלקות שהולקו ליד מזבחה של אַרְטֵמיס אורתֵייה. אֵיֶרֶן בהסבו לאחר סעודה היה מצווה על אחד הנערים לשיר ושואל אחר שאלה שהצריכה תשובה שקולה, כמו מי הוא הטוב בגברים או מה דעתו על מעשיו של האיש. בדרך הזאת התרגלו הנערים מילדותם להבחין במעשים יפים ולתת את דעתם לענייני מדינה. מי שנשאל, מיהו אזרח טוב או למי אין שם טוב ולא ידע לענות נחשב הדבר אות לטיפשות ולנפש שאינה שואפת למצוינות. התשובה נדרשה להכיל נימוקים והוכחות ולהיות מנוסחת בלשון קצרה ותמציתית (חיי ליקורגוס, 16-18).

על חינוך הנשים פלוטרכוס כותב:

הוא [ליקורגוס] אימן את גופן של הנערות בריצה, בהתגוששות, בהטלת דיסקוס וכידון, כדי שצאצאיהן יהיו מראשיתם חסונים, כי נולדו מגוף חסון, ויתפתחו טוב יותר, והן עצמן בהגיען ללדת תהיינה חזקות ותעמודנה יפה ובקלות בחבלי הלידה. הוא הרחיק מהן חולשה, רכות ונשיות בכללה, הרגיל אותן לא פחות מן הנערים להשתתף ערומות בתהלוכות ובחגיגות מסוימות לרקוד ולשיר בנוכחות גברים צעירים הצופים בהן. לפעמים הן השמיעו ברוח טובה דברי לעג על כל מי שטעה טעויות כלשהן, לפעמים שרו שירי שבח לכבוד אלה שהיו ראויים לכך והפעימו בצעירים רוח שאפתנות ולהט תחרות. מי שהשתבח על גבורתו וזכה לתהילה אצל הנערות הלך משם ולבו מלא גאווה על השבחים, בעוד דברי השחוק והלעג שהשמיעו פגעו לא פחות מדברי כיבושים רציניים, כי בחגיגה היו נוכחים עם שאר האזרחים גם המלכים והזקנים.

עירום הנערות לא היה בו דבר מביש, כי הייתה בהן צניעות ופריצות נעדרה מהן. להפך, הוא הרגיל אותן לפשטות ונטע בהן שאיפה לשלמות הגוף. הנשים טעמו גם הן טעם של חשיבה אצילה, כי חשו שיש להן חלק, לא פחות מלגברים, בגבורה וברוח שאפתנות. הנשים דיברו וחשבו כמו גורגו אשת לֶאוֹנִידֶס, כפי שמספרים. פעם פלוניית, נכרייה כנראה, אמרה לגורגו 'אתן הנשים הספרטניות הן היחידות השולטות בגברים', ענתה לה: 'גם היחידות היולדות גברים' (חיי ליקורגוס, 14).

במאה השישית לפסה"נ ייצבה ספרטה את שלטונה בפּלוֹפּוֹנְסוֹס במלחמות שניהלה עם אַרְגוֹס, האויב העיקרי שלה, ועם טַגָּאה, וייסדה ברית המכונה 'ברית פּלוֹפּוֹנְסִית' שבראשה עמדה. דרכיהן של ספרטה ואתונה הצטלבו בימי מלכותו של המלך קְלֶאוֹמֶנְס (מלך בשנים 520-490 לפסה"נ בקירוב). לאחר מות הרודן האתונאי פֶּיֶסִיסְטֵרְטוֹס שלטו בניו, היפיאס והיפרכוס. הרמודיוס ואריסטוגיטון רצחו את היפרכוס (514 לפסה"נ) וזכו מאוחר יותר לתהילה כמשחררי אתונה מעול הרודנות, אבל היפיאס הוסיף לשלוט

ועול הרודנות הוכבד. המשפחה האצילה האתונאית של האַלקמאונים שהיו בגלות פנו אל הספרטנים והמלך קלאומנס בראש צבא ספרטני נכנס לאַטיקה – המסע הראשון של צבא ספרטני ליוון שמצפון לאיסתמוס – צר על היפיאס ועל תומכיו שהתבצרו באַקרופוליס, הכניעו והכריחו לעזוב את אתונה (510 לפסה"נ). קלאומנס חזר לאתונה שנית והתערב בריב שפרץ בין שתי משפחות אצולה אתונאיות. קליסתנס ומשפחתו אמנם עזבו את אתונה, אבל הוא הספיק להעביר את הרפורמות הדמוקרטיות, הבסיס למשטר הדמוקרטי באתונה (508 לפסה"נ). האתונאים לא אהבו את התערבותו של קלאומנס וגירשו אותו מאַטיקה. קלאומנס ניסה לנקום באתונה וגייס לשם כך כוחות גדולים, לא רק של ספרטנים אלא גם של ערי פּלופונסוס, ביאוטיה ואפוביה (506 לפסה"נ). המסע אמנם נכשל בגלל ריב בין שני מלכי ספרטה, אבל הוא הוביל את ספרטה לייסד בסוף המאה השישית לפסה"נ את הברית הפּלופונסית.

ספרטה ובעלי בריתה ואתונה ובעלי בריתה שיתפו פעולה לאחר שנודעה כוונתו של כּסרכסס (אחשוורוש) מלך הפרסים (486–465 לפסה"נ) לפלוש ליוון ולהפכה לסטרפיה באימפריה שלו. היוונים הצליחו לגייס למאמץ המשותף יותר מ־40 מדינות. הם תכננו קו הגנה ראשון במרכז יוון, צבא יבשה בהנהגתו של המלך הספרטני לאונידס חיכה לפרסים בתרמופילי, והצי בפיקודו של תמיסטוקלס האתונאי נערך בים. קו ההגנה השני היה במימי האי סלמיס. כּסרכסס אכן פלש למרכז יוון, כבש את אתונה (שפונתה מתושביה על פי עצתו של תמיסטוקלס) והעלה אותה באש, אך הצי הפרסי ניגף בקרב הימי בסלמיס (480 לפסה"נ), והפרסים נאלצו לפנות את מרבית כוחותיהם מיוון. הכוחות שנשארו הובסו בקרב פּלטיאה, שעליו פיקד העוצר הספרטני פּאוסניאס (479 לפסה"נ). שוחררו משלטון פרס גם הערים היווניות שבאסיה הקטנה.

רעידת אדמה חזקה פקדה את ספרטה ב־465 לפסה"נ, שגרמה להרס רב ולקרבות רבים. ההלוטים של מְסניה ניצלו את מצוקתה של ספרטה ומרדו בה והצטרפו אליהם גם ערי פּריאויקים במְסניה והלוטים בלְקוניה. הספרטנים דיכאו את המרד בסיוע צבאות מבחוח, ביניהם כוחות של אתונה, אבל לרעידת האדמה ולקרבות שאחריה נגד המורדים היו תוצאות מרחיקות לכת: מספר האזרחים הספרטנים התמעט מאוד, יש הסבורים

שנותרו רק כמחצית ממספר האזרחים הספרטנים ב־479 לפסה"נ, ויש מרחיקי לכת הסבורים שנותרו רק רבע מהם (כאמור, 5,000 חיילים ספרטנים לחמו בפרסים בפלטיאה ב־479 לפסה"נ). ספרטה נאלצה לשלב בצבאה את הפריאויקים, שלא היו אזרחים, ובמשטר הליקורגי החלו להתגלות הסדקים הראשונים, שהלכו והתרחבו בגבור תהליך ההתמעטות של גוף האזרחים הספרטנים, שלא כולו נגרם על ידי רעידת האדמה.

בתום מלחמות פרס הקימה אתונה את הברית האטית־דלית (רשמית היא נקראה: האתונאים ובעלי בריתם), שבאופן רשמי הייתה התאגדות מרצון של ערים חופשיות שמטרתה לשמור על החירות שהושגה לאחר מפלתה של ממלכת פרס, אך למעשה היא הפכה בהדרגה לאימפריה ימית גדולה של אתונה. אתונה שלטה במרבית איי הים האגאי, בחוף המערבי של אסיה הקטנה המיושב ערים יוניות, ואף בשטחים ניכרים בצפון יוון. המאה החמישית לפסה"נ ראתה את אתונה בשיא פריחתה הכלכלית והתרבותית. בברית האטית־דלית היו למעלה מ־200 ערי מדינה שהעלו לאתונה מס, וההכנסות הושקעו בבנייה ציבורית רבה והביאו להקמת 'מדינת הסעד' הראשונה בעולם, שבה קיבלו אזרחים משכורת מן המדינה עבור מילוי תפקידי ציבור והשתתפות ישירה במוסדות המדינה. השגשוג הכלכלי וחופש המחשבה והביטוי של המשטר הדמוקרטי אפשרו את הפלא התרבותי של התקופה הנקראת על שמו של המנהיג הנודע פריקלס. אבל הדמוקרטיה הזאת נשענה על אימפריה ועוררה איבה ומלחמות.

התוצאה החשובה של הקמת האימפריה האתונאית הייתה העימות עם ספרטה ובעלי בריתה המאוגדים ב'ברית הפלופונסית'. כל עיר מדינה ביוון נאלצה להצטרף לאחת משתי המעצמות: המעצמה הימית בהנהגת אתונה הדמוקרטית והמעצמה היבשתית בהנהגת ספרטה האוליגרכית. העימות לא היה טריטוריאלי בלבד, אלא נגע גם למבנה המשטר הכלכלי־החברתי ולאידאולוגיות המדיניות הנלוות לארגון המדיני. במשך 27 שנים (404–431 לפסה"נ) השתוללה ביוון 'מלחמת פלופונסוס' בין הגוש הדמוקרטי שבראשו אתונה ובין הגוש האוליגרכי שבראשו ספרטה. בתחילה, מדי שנה בימי הקיץ, פשטו הספרטנים לאטיקה והשמידו את היבולים, אחר כך התפשטו הפשיטות והקרבות גם לפלופונסוס, למרכז יוון ולצפונה.

בשנת 421 לפסה"נ כרתו שני הצדדים ברית שלום זמנית, המכונה 'שלום ניקיאס' על שם המדינאי האתונאי שניהל את המשא ומתן עם ספרטה. לא היה זה אלא שלום זמני. שני הצדדים הכינו את כוחותיהם להמשך המאבק. בשנת 415 לפסה"נ שכנע אַלקיביאדס את אתונה לשלוח משלחת צבאית אתונאית לכבוש את סיציליה. התבוסה הייתה מרה.

המשבר הצבאי-הדמוגרפי שפקד את אתונה בשנת 413 לפסה"נ עם תבוסת כוחותיה בסיציליה, הכשיר את הקרקע למהפכה האוליגרכית של שנת 411 לפסה"נ, ומפלתו הסופית של הצי האתונאי (קרב אֵיגוס פּוֹטְמוֹי, 405 לפסה"נ) הביאה לכיבוש העיר על ידי ספרטה, להכנסת חיל מצב ספרטני לעיר ולהשלטת אוליגרכיה אכזרית צרה של אוליגרכים אתונאים פרו-ספרטנים הידועה בשם 'שלושים הטירנים'. התפתחה מלחמה גלויה בין הדמוקרטים הגולים לבין האוליגרכים השולטים ורק הודות למאמצי הפיוס של המלך הספרטני פֶּאוֹסְנִיאס הושלט שלום בית ותוך פחות משנה (404/3 לפסה"נ) הוחזרה לאתונה הדמוקרטיה. האתונאים הכריזו על חנינה כללית (אֶמְנֶסְטִיָה) על המעשים שנעשו במלחמת האזרחים. מלבד 'השלושים' לא נתבע איש על מעשים שנעשו לפני 403/2. נבדקו כל החוקים, אלה שנשארו בתוקף נחקקו על מצבת אבן והאחרים בוטלו. אבל החברה האתונאית השתנתה. כבר לא הייתה זו החברה של ימי הזוהר של אתונה בתקופת פֶּרִיקְלֶס: האיכרות הייתה מרוששת ואוכלוסייה גדולה הצטופפה בעיר, בעוד שהעושר התרכז בידי מספר לא רב של עתירי נכסים – סוחרים, בנקאים, בעלי אניות, בעלי מכרות, בעלי קרקעות וספרטים מכל הסוגים.

לא רק החברה האתונאית, גם החברה הספרטנית השתנתה. החינוך הספרטני שעודד גבורה בשדה הקרב והערפת לחימה עד מוות על פני כניעה וחיים, חינוך שתרם לעליונותה הצבאית של ספרטה הוא גם גרם לפגיעה בעצמתה. הגיבורים העדיפו למות ומספר האזרחים הספרטנים הוסיף להתמעט. בנפול רבים כל כך אי-אפשר היה עוד לקיים את השיטה הליקורגית של היורש היחיד היורש את אחוזת המשפחה. בתחילת המאה הרביעית לפסה"נ שונה החוק של היורש היחיד. כל איש יכול היה מעתה להוריש את נחלתו ואת משק ביתו בחייו או במותו לכל מי שרצה בו. שינוי החוק נחשב קץ החוקה הספרטנית הליקורגית. ביטול שיטת היורש

היחיד הביא לריכוז אדמות בידי מעטים, לביטול השוויון בחלקות קרקע, לביטול איסורי המכירה של אדמות המשפחה ששמרה על מספר קבוע וגדול של אזרחים שהתפרנסו מהם. הקרקע הפכה לרכוש פרטי, שבעליה יכול היה לעשות בה כרצונו. ספרטה הליקורגית התנוונה, ועלתה במדינה אוליגרכיה צרה של בעלי אחוזות גדולות. המצב הוחמר על ידי ביטול האיסור על נדוניות שנהג בספרטה הקדומה. כל עוד המדינה פיקחה פיקוח קפדני על כל ההיבטים של חיי האזרחים, רק בנים שלא ירשו את נחלת אבותיהם יכלו לשאת נשים יורשות עשירות. במאה הרביעית לפסה"נ הנשים היורשות לא חויבו להינשא לקרוב משפחה כדי שנחלתה תפרנס אזרח לוחם. נישואים מעין אלה לא נראו כדאיים עוד; כדאי יותר היה שיורשת תינשא ליורש של אחוזה עשירה והנחלות יצורפו יחד לנחלה גדולה עוד יותר. תשלומי ההלוטים לא פרנסו עוד ספרטני לוחם, אלא את חיי המותרות של בעלי האחוזות הגדולות.

מלחמת פּּלוּפּוֹנְסוֹס הסתיימה בניצחונה המוחץ של ספרטה ובאבדן האימפריה של אתונה. ביוון החלו ימי ההגמוניה הספרטנית (405-371 לפסה"נ). בערי הברית האטי-דלית הקימו הספרטנים ועדות עשרה של אוליגרכים מקומיים, ואלה השליטו משטר אוליגרכי קיצוני בחסות חיל מצב ספרטני ונציב ספרטני (הֶרְמוֹסְטָס). השנים האלה לא היו שנות רגיעה. מרידות בספרטנים פרצו בערים רבות והגיעו לידי מלחמה גלויה בספרטה בהנהגת אתונה, תבאי וקורינתוס (395 לפסה"נ). התחוללו מאבקים רבים ושינויים מהירים באיזון הכוחות בין ערי המדינה הגדולות: ספרטה, אתונה ותבאי. ספרטה, המדינה החזקה ביותר ביוון באותה העת, הייתה לשוטר המופקד על קיום הסדר, שהושלט בחסות מלך פרס ('שלום המלך', או 'שלום אַנְטֶלְקִידָס', על שם השליח הספרטני שניהל את המשא ומתן, 386 לפסה"נ). על פי חוזה השלום שבו הערים היווניות באסיה הקטנה אל תחת שלטונה של פרס, ולספרטה הוענקה הסמכות להבטיח את החופש של ערי יוון, כלומר לאסור בריתות ואיחודים של ערי יוון. החוזה הפקיר את הערים היווניות באסיה הקטנה לשלטונה של פרס ועשה את מלך פרס לבורר עליון בסכסוכים שפרצו בין ערי המדינה היווניות. בין השאר פורקה הברית של תבאי וערי ביאֹטִיָה. ספרטה הציבה חיל מצב באַקְרוֹפּוֹלִיס של תבאי (382 לפסה"נ), ותושבים אנטי-ספרטנים רבים

גלו מן העיר ומצאו מקלט באתונה. תבאי השתחררה מן הכיבוש הספרטני רק בעת המהפכה הדמוקרטית בהנהגת שני מדינאים מהוללים, אַפְּמִינוֹנְדִס ופּוֹלוֹפִידִס (378/7 לפסה"נ), ואז כוננה ברית עם אתונה, שייסדה באותה העת את האימפריה הימית השנייה שלה והחלה לערער את ההגמוניה של ספרטה. תבאי הקימה צבא הופליטים חזק שפעל על פי טקטיקה חדשנית. במלחמה שהתחוללה בין תבאי לספרטה הוכתה ספרטה מכה ניצחת (קרב לָאוֹקטֶרָה, 371 לפסה"נ) שממנה לא התאוששה עוד – 200 שנות עליונות צבאית של הספרטנים באו לקצן ושלטונה הוגבל לאזור לְקוֹנִיָה בלבד. בקרב לָאוֹקטֶרָה היו לספרטנים רק 1,000 אזרחים בוגרים ומהם 400 מתו בקרב. אַפְּמִינוֹנְדִס עצמו הגיע עד ספרטה, שרף שדות ובתים והטיל חרדה בעיר, אך לא כבש אותה אלא פנה לְמֶסְנִיָה. בתמיכתו מרדו בספרטה הֶמְסֶנִים, בְּאֶרְקִדִיָה ובֶמְסֶנִיָה קמו ערים חדשות אוהדות תבאי – מְגֵלוֹפּוֹלִיס וּמֶסְנִיָה. מדינות רבות ראו בתבאי את גואלתן ותמכו בה, אבל ההגמוניה של תבאי ביוון הייתה קצרה (371–362 לפסה"נ). אתונה, שהחלה לירוא מכוחה העולה של תבאי, שינתה את מדיניותה, התפייסה עם ספרטה ושתיהן, בראש אויבי תבאי אחרים, גברו עליה (קרב מנטינאה 362 לפסה"נ).

המאבקים החלישו את ערי המדינה החזקות כולן, הפיצול גבר. לא הייתה עוד עיר מדינה אחת ביוון שיכלה להקים ברית ערים, לעמוד בראשה או לכפות את רצונה על ערי מדינה אחרות, שדגלו באוטונומיה והתנגדו להגמוניה של עיר מדינה אחרת. את החלל המדיני שנוצר ניצל כוח מדיני חיצון – ממלכת מוקדון, שהקימה הגמוניה מסוג חדש בראשות ממלכה טריטוריאלית גדולה. מוקדון, ארץ מיושבת שבטים לא יווניים ונתונה לשלטון שושלת מלכים, ראתה עצמה מראשית המאה החמישית לפסה"נ יוונית במוצאה ובתרבותה.

בשנת 359 לפסה"נ עלה לשלטון במוקדון פיליפוס השני (382–336 לפסה"נ), אביו של אלכסנדר הגדול. לאחר גיבוש פנימי ושינויים באורחות השלטון הפכה מוקדון לממלכה ריכוזית עם צבא מלכותי חזק ופנתה למדיניות של התפשטות מכוונת. הקרבן הראשון היה תְּרָקִיָה. אַמְפִּיפּוֹלִיס, עיר מושבה אתונאית בקרבת מכרות זהב עשירים, נכבשה בשנת 357 לפסה"נ. פיליפוס ניצל את המכרות וטבע מטבעות זהב רבים שנקראו

על שמו (פיליפיקים). אחרי אַמפּיפּוּלִיס נכבשו בצפון ערים אחרות וכן ממלכתו של כְּרֶסוֹפּוֹלִטְס שבתַרְקִיָה (352 לפסה"נ). התפשטותו של פיליפוס החלה לעורר דאגה באתונה ונוצרו בה שתי סיעות: סיעת השלום, סיעת ה'יונים', שבראשה עמד אַוּבּוֹלוֹס, וסיעת ה'נצים', שדרשה לגייס כוחות לעצירת מוקדון ונציגה הבולט היה דמוסתנס. בשנת 349 לפסה"נ השתלט פיליפוס גם על כְּלִקִידִיקָה, שלושה חצאי איים היוצאים מתַרְקִיָה דרומה לים האגאי. רק העיר אולינתוס הצליחה לשמור זמן מה על עצמאותה. כאשר הטיל פיליפוס מצור על אולינתוס בשנת 349 לפסה"נ, שלחה העיר שליחים לאתונה לבקש סיוע ודמוסתנס דרש גיוס כספים למימון המלחמה להגנת בעלת הברית הנצורה. אתונה נענתה לבקשת אולינתוס, אך למרות הכוחות ששלחה נפלה העיר בידי פיליפוס בשנת 348 לפסה"נ.

תוך כדי המצור וגם לאחר כיבושה של אולינתוס הגיעו לאתונה שמועות וגם שליחים מטעם פיליפוס בדבר רצונו של מלך מוקדון לכרות עם אתונה חוזה שלום וברית. סיעת השלום גברה, ועל פי הצעתו של פילוקרַטְס שלחה אתונה משלחת לפיליפוס לנהל שיחות על נושאים המשותפים לשני הצדדים לקראת חתימה על חוזה שלום. פיליפוס נשבע לתנאי שלום, שהתבסס על קיום אזורי שלטון והשפעה קיימים של מוקדון ושל אתונה, והשלום, המכונה 'שלום פילוקרַטְס', נחתם בשנת 346 לפסה"נ. חוזה השלום לא עצר את פיליפוס. הוא הופיע עם צבאו בתְּרֹמוֹפִילִים, התקבל במועצת האמפיקטיונים, שניהלה את ענייני הקודש של דלפי, ואף ישב ראש במשחקים הפיתיים של שנת 346 לפסה"נ. לפתע היה למוקדון מעמד במרכז יוון. האווירה באתונה השתנתה וראשי סיעת השלום היו עתה מטרה להתקפות ולמשפטים. הרוחות באתונה סערו ודמוסתנס שכנע סוף סוף את אספת העם להפנות את עודפי האוצר לצורכי מלחמה, אולם כוחה של מוקדון עלה על כוחן של הערים היווניות, גם בשעה שהן התגברו על מחלוקותיהן, התאחדו וקיבצו נגד מוקדון את הכוחות הגדולים ביותר שיכלו לקבץ. בקרב כִּירוֹנִיָאָה (338 לפסה"נ), ניצח פיליפוס את היוונים ושם קץ לעצמאותה של יוון. ה'פוליס' כמבנה מדיני-צבאי שליט ביוון חדלה להתקיים וממלכה טריטוריאלית בראשותו של מלך הייתה למבנה המדיני-הצבאי החדש.

המלך פיליפוס השני נרצח בשנת 336 לפסה"נ, ולאחר הירצחו עלה לכס המלוכה בנו אלכסנדר מוקדון, המכונה אלכסנדר הגדול. היוונים קיוו שבמותו של פיליפוס ייווצרו במוקדון עימותי כוח שיאפשרו שחרור מעולה של מוקדון, על כן הוכרח אלכסנדר בראשית דרכו לייצב את שלטונו בצפון ממלכתו וביוון גופה. הוא צר על תבאי, שמרדה בו, והחריבה עד היסוד (335 לפסה"נ). לאחר מכן פנה לכיבושים. הוא חצה את ההלספונטוס (יוני 334 לפסה"נ) ובתוך שנה הצליח להשתלט על כל אסיה הקטנה. פלש למצרים (332 לפסה"נ), שקיבלה את פניו כמשחרר והכתירה אותו לפרעה. בשנת 331 לפסה"נ עלה עם צבאו על בבל, הביס את מלך פרס וכבש את בבל, שושן ופרספוליס, הבירות הגדולות של הממלכה הפרסית. את שנות חייו האחרונות הקדיש אלכסנדר לכיבושים של הסטרפיות המזרחיות עד הודו. הוא מת בבבל בשנת 323 לפסה"נ והוא בן 33 בלבד. האימפריה הענקית של אלכסנדר התפרקה לאחר מותו תוך מאבקים ומלחמות ממושכות בין קציניו, הידועים בכינוי 'היורשים'. ביוון פרצו מרידות עם היוודע דבר מותו והצווים האחרונים שלו בעניין החזרת הגולים הפוליטיים לעריהם. אתונה ניסתה לכונן ברית אנטי-מוקדונית, אך המרד דוכא על ידי אַנטיפֶטרוס, מושל מוקדון (מלחמת לִמְיָה, 323 לפסה"נ, שהסתיימה בקרב קָרְנוֹן, 322 לפסה"נ). דמוסתנס נמלט מאתונה והתאבד. בפיראוס הוצב חיל מצב מוקדוני והדמוקרטיה בוטלה. בתום מלחמות היורשים (281 לפסה"נ) התגבשה חלוקה סופית של ממלכת אלכסנדר הגדולה לשלוש ממלכות הלניסטיות: מוקדון בידי האַנטיגונידים, מצרים בידי התלמים ואסיה בידי הסֶלֶאוֹקִים. רק ביוון גופא עדיין הייתה תפיסת הפוליס הישנה שלטת ונעשו ניסיונות אחדים לשקם את העצמאות המדינית והצבאית. אתונה והברית הפֶּלּוֹפּוֹנֶסִית מרדו במוקדון בתמיכת מצרים בשנים 266–263 לפסה"נ ('מלחמת כְּרִמוֹנִידֶס', על שם המדינאי האתונאי שהביא להכרזתה), ובספרטה ניסה המלך הספרטני קְלֶאוֹמֶנְס השלישי (236–222 לפסה"נ) לחדש את החוקה הליקורגית, לחדש את עקרון השוויון בחלוקת הקרקעות שבידי האזרחים וגם להקים שוב צבא הופליטים לשיקום ההגמוניה הספרטנית בפֶּלּוֹפּוֹנֶסוֹס. היו אלה ניסיונות נפל, הפוליס עבר זמנה. ספרטה ואתונה היו לחלק של ממלכות טריטוריאליות. לאחר שלטון מוקדון בא שלטונה של רומא: מוקדון הפכה

לפרובינציה רומית ויוון עצמה הייתה לאזור מנהלי בשם 'אַכַיאה', כפוף למושל הרומי של מוקדון (146 לפסה"נ).

פלוטרכוס

פלוטרכוס (נולד לפני שנת 50 לספה"נ ומת אחרי שנת 117 לספה"נ), פילוסוף וסופר, נולד בעיירה קטנה כִּירוֹנְיָאה (Chaeroneia) שבצפון-מערב ביאוטיה, עיירה ספוגת סיפורים ומאורעות היסטוריים. שלושה דברים היו נחוצים בימיו לרכישת השכלה ושלושתם היו לו: פנאי, עושר ומעמד חברתי. על נעוריו ידוע מעט, הוא בא ממשפחה עשירה, תרבותית ומשכילה, בעלת מעמד והשפעה, שחייתה דורות רבים בכירוֹנְיָאה. הרקע המשפחתי והפעילות המקומית של המשפחה אפשרו את התפתחותו – את חינוכו הראשון קיבל בכירוֹנְיָאה ואת השכלתו לאחר מכן רכש באתונה, העיר שהייתה ביתו השני והוא אף זכה בה לזכויות אזרח. בשנה 66 לספה"נ (או ב-67 לספה"נ) החל ללמוד רטוריקה באתונה ולאחר שנת 67 לספה"נ פילוסופיה. מורהו היה הפילוסוף האפלטוני אַמוֹנוֹיוֹס (Ammonios). חייו היו חיי למידה. הייתה לו ספרייה בביתו ובאתונה מצא מה שלא היה בכירוֹנְיָאה – שפע של ספרים ומסורת של קשר חי עם העבר: בכתביו הוא מתייחס לכ-230 ספרים יוונים וכ-40 ספרים רומים ומזכיר רבות את אפלטון ואריסטו וספרות פילוסופית אחרת. הייתה לו ידיעה נרחבת בשירה – לירית, אפית ודרמטית – ובכתביו הוא מביא מובאות רבות מהומרוס, מכותבי הטרגדות וגם מיוצרים ביאוטים, הַסִּיּוֹדוֹס ופינדרוס. התקופה שחי בה הייתה תקופה של שפע, של התפשטות האימפריה הרומית, שהבטיחה ביטחון לעלית השלטת ושגשוג כלכלי. האלימות והמלחמות ביוון חדלו עוד לפני השתלטותה של רומא ושלטונה בכול. פלוטרכוס חי בתקופה ובמקום שלא היו בהם לא פוליטיקה, לא מדיניות חוץ ולא הצטיינות במלחמות, אבל הביטחון והשגשוג הכלכלי של האימפריה הרומית אפשרו התחדשות של התרבות היוונית, בעיקר רטוריקה ופילוסופיה – שטח שבו הצטיין. הוא הרבה לנסוע ביוון גופה, בנעוריו ביקר בסמירנה מרכז התנועה התרבותית שכונתה מאוחר יותר

'התנועה הסופיסטית השנייה'; ביקר באלכסדריה שבמצרים, התעניין בתרבות המצרית, היה פעמיים ברומא גם בשליחות ציבור, תייר באיטליה וזכה גם לאזרחות רומית, אבל את מרבית חייו בילה בכירונֶיאה ובדלפי, שבשתייהן היה אזרח ובשתייהן עסק בענייני ציבור. ביתו בכירונֶיאה היה למעין בית ספר לפילוסופיה שנמשכו אליו צעירים מרחבי יוון. בזקנתו פסק לנסוע ולתייר וחילק את זמנו בין כירונֶיאה לדלפי, שם נבחר לאחד משני הכוהנים, כהונה שכיהן בה עד סוף ימיו. אנשים רבים באו לבקר, מרומא ומיוון, גם כתבו לו מכתבים, והוא זכה לכיבודים רבים, בעיקר מן הקיסרים טריינוס והדריינוס. הוא נפטר ממחלה קשה (לאחר שנת 117 לספּה"ג).

פלוטרכוס כתב ספרים וחיבורים רבים. במאה החמישית לספּה"ג ערך איש בשם לַמפּריאַס (Lamprias) קטלוג של כתביו המעיד על ההיקף של יצירתו והכולל 227 פריטים – היום בידינו רק כמחצית מן המספר הזה, אך בידינו גם יצירות ששרדו שאינן מופיעות בקטלוג. בין הכתבים שנשארו חשובות הביוגרפיות המקבילות, שאותן כתב עד ימי זקנתו. שרדו 21 זוגות המצרפות אישיות יוונית ורומית וסיכום השוואה ביניהן. מחיי הקיסרים שכתב שרדו רק הביוגרפיות של גַלְבָּה (Galba) ואוֹתוֹ (Otho). קבוצה גדולה של כתבים מכונסת תחת השם הכולל מוֹרְלִיָּה (Moralia), קנון שקבע ב־1,300 בערך נזיר בשם מקסימוס פְּלַנְדֶּס (Maximus Planudes) המקובל עד היום והכולל קרוב ל־80 מסות, דיאלוגים, אסופות ויצירות פולמוס פילוסופיות.

פלוטרכוס היה איש משכיל, תרבותי ובעל טעם, אדם שקרא הרבה אך לא היה חוקר ולא היסטוריון. הוא מעיד על עצמו בכיור שאינו כותב היסטוריה, וכך הוא כותב בתחילת הביוגרפיה של אלכסנדר הגדול מלך מוקדון ויוליוס קיסר:

בספרי זה אני כותב את חייו של אלכסנדר המלך ושל קיסר שהכניע את פומפיוס. בגלל ההמון הרב של המעשים שיש לדון בהם לא אקדים הקדמה אחרת אלא בקשה שאני מבקש מן הקוראים, שלא יתלוננו אם לא אתאר את כל מעשיהם הגדולים או אדון בהם בהרחבה, אלא לרוב בתמציתיות. אינני כותב היסטוריות אלא ביוגרפיות, ולא תמיד יש

התגלות של מידות טובות או רעות במעשים הגדולים, אלא תכופות דבר פעוט כלשהו או אמרה או הלצה מגלים אופי יותר מקרבות שנפלו בהם אלפים, נשק רב או מצור על ערים. כמו ציירים המבקשים בציוריהם להשיג דמיון של דמות המצויר מתרכזים בפניו ובמבע עיניו, שבהם האופי מתגלה, ומקדישים תשומת לב פחותה לשאר גופו, כך גם אני חייב לחתור למה שמגלה את הנפש ובאמצעותו לתאר את חייו של כל אחד ולהשאיר לאחרים לתאר את מעשיהם הגדולים (חיי אלכסנדר, 1).

פלוטרכוס חותר אפוא לתיאור אופי ומידות, הוא אינו סבור שיצירותיו הן היסטוריה כהלכתה המבוססת על קריאה שיטתית ומחקר. הוא אינו מקדיש מקום נרחב להיבטים הרווחים של כתיבת היסטוריה בימיו, כמו נאומים, קרבות, תיאורים גאוגרפיים. הוא פוסח או מספר בקיצור אפילו מעשים גדולים, יודעים וחשובים, אם אינם תורמים להבנת אופי, אם אינם משקפים אופי. הוא אינו מתחייב לספר הכול, לפעמים הוא מתמצת במקום אחד ומרחיב באחר, הוא אינו מחויב לכרונולוגיה, אינו מדייק בתאריכי המאורעות, מציין פרטים חשובים גם מחוץ לרצף הכרונולוגי ומארגן את החומרים לפי דרכו ורצונו. לפעמים הוא מספר זוטות ומשלב דעות אישיות או טיעונים פילוסופיים. הביוגרפיות נשענות על כתבים היסטוריים של אחרים. פלוטרכוס קרא הרבה וזכר יותר ממה שאנחנו מסוגלים היום לתאר לעצמנו שאפשר לזכור וקיבץ את חומריו ממקורות רבים. פלוטרכוס ידע רומית אך לא במידה מספקת, וכך הוא מתאר את ידיעותיו בלשון הרומית בביוגרפיה של דמוסתנס:

מי שיש בדעתו לנסות ולכתוב היסטוריה המבוססת על קריאת ספרים שאינם נגישים או שאינם ברשותו, אלא נמצאים לרוב בארצות נכריות ופזורים אצל רבים אחרים, הכרח הוא שהאיש ראשית ומעל לכול יתגורר בעיר נודעת, אוהבת יופי ורבת-תושבים, כדי שיהיה לו שפע ספרים מכל סוג וכדי להשיג בשאלות ובחקירות מה שנעלם מהכותבים ונשמר בנאמנות בזיכרונם של אנשים, וכך יימנע מלפרסם יצירה הלוקה בהיבטים רבים ואפילו הכרחיים. אני מתגורר בעיר קטנה ואני

מעדיף להתגורר בה לכל תהיה קטנה עוד יותר. כאשר הייתי ברומא ובחלקים שונים של איטליה, לא היה לי פנאי להתאמן בלשון הרומית בגלל אילוצים מדיניים ותלמידי פילוסופיה הרבים שלי. על כן רק מאוחר יותר ובגיל מתקדם התחלתי לקרוא ספרות רומית. החוויה שחוויתי הייתה מפליאה, אמתית ונכונה. לא רק הצלחתי באמצעות המילים להבין ולדעת את המעשים, אלא באמצעות המעשים באופן כלשהו יכולתי לעקוב אחרי משמעות המילים. אבל כדי לחוות את היופי ואת שטף הסגנון הרומי, את הדימויים והמקצבים ושאר קישוטי הלשון, שאני חושב למלאי חן ומהנים, לשם כך לא היה לי האימון הנחוץ ולא קל הדבר אלא לאנשים שהפנאי שבידם גדול משלי וגם ימיהם עדיין לפנייהם להתמסר למטרה כזאת. לפיכך בספרי הזה, שהוא הספר החמישי של הביוגרפיות המקבילות, אני כותב על דמוסתנס ועל קיקרו ואבחן את מעשיהם ואת דרכם המדינית, כיצד טבעם ומזגם דומים, אבל אפסח על השוואה ביקורתית של נאומיהם ולא אנסה להראות מי מהם נואם מהנה או גדול יותר (חיי דמוסתנס, 2-3).

גם אם לא ידע רומית על בוריה, הוא יכול היה להיעזר בעוזרים משכילים, עבדים ועבדים משוחררים, שתרגמו, תמצתו או העתיקו עבורו קטעים נחוצים. על פי ההרגלים של ימיו אפשר היה לעבד מקורות ולאמץ חלקים גדולים מיצירות של קודמים מבלי לציין את שמם, אפשר היה להישען על הזיכרון ולהביא מובאות לא במדויק ולפעמים גם בנוסח מוטעה. הוא לא אימת ולא בדק את המובאות, או לפחות רק לעתים רחוקות. זיכרונו היה מפליא וכיטחונו בזיכרונו היה גדול אף הוא. תוך כדי קריאה הוא רשם לעצמו הערות לצרכיו, וכאשר השתמש באוסף שהכין לא תמיד חזר לבדוק את הטקסט שממנו נשאב. הדבר ניכר בהשוואת מובאות שהוא מביא פעמיים או יותר, כי יש בהן שינויים גם אם שינויים קלים. אבל מן הדין לזכור את הקושי הרב בהבאת מובאות מספרים שצורתם צורת מגילות, שלא הייתה בהם חלוקה נוחה לפרקים ולא היו מפתחות. ערכו של פלוטרכוס רב במה שפסחו עליו ההיסטוריונים, וגם אם התבסס על מה ששאב מאחרים, הוא הטביע במה ששאב חותם משלו, התאים אותו לצרכיו, מסר אותו בסגנונו והוסיף לו את פירושו.

אמרות ספרטניות

הספרות היוונית עשירה באמרות שנונות מנוסחות בתמציתיות, נסמכות לרוב לסיפור המסביר את נסיבות האימרה. היקפו של הסיפור שונה מאמרה לאמרה. לעתים הוא קצר ומשני לה, לעתים אורכו מאפיל עליה, ולפעמים האימרה עומדת בפני עצמה. הסיפור מספר בדרך כלל על מאורע אחד מנותק מהקשר רחב יותר. שנינות, חכמה אנושית, הומור מהנה וגמישות הייחוס של האמרה לדמות היסטורית פלונית או לתקופה היסטורית מסוימת מאפיינים את הסוגה הספרותית הזאת. קל לנתק אמרה מסיפורה ולשבצה בסיפור אחר על איש אחר ותקופה היסטורית אחרת. אמירות אנונימיות מיוחסות לאישים נודעים להעניק להן יתר תוקף או מועברות לאיש נודע יותר מאדם נודע פחות או ששמו שקע ונשכח. האמינות ההיסטורית מעטה. סיפור טוב ומעניין ואמירה שנונה חשובים מהדיוק ההיסטורי. מכפילויות של סיפורים ואמרות אפשר ללמוד על הנזילות הרבה, על קלות המעבר מזמן לזמן ומאיש לאיש, על שינויי פרטים והתאמתם לזמנו של המספר ועל האנכרוניזם של התוספות. גם אם המקור ההיסטורי באמרות ובסיפורים מסופק, יש חשיבות לדעות ולהשקפות המובעות בהם. לצד הנזילות הרבה יש יסוד מוצק אחד והוא האמרה שלשמה סופר המסופר. האמרה שזורה לרוב במבנה קבוע: 'פלוני שאל... והנשאל ענה'.

הודות לסוגה הדורשת קיצור ותמציתיות היו ספרטה וספרטנים נושא אהוב וכבר במאה הרביעית לפסה"נ הובחנו האמרות הקשורות בהם כסוג מיוחד, שאותו אריסטו מכנה (רטוריקה, ב, 1394b) 'אמרות ספרטניות', ומאפיין כאמרות תמציתיות וקצרות. אפלטון מתאר את דרך הביטוי של הספרטנים כך: 'נרמה למשוחח עם הבור והנבער בספרטנים שאין בו חכמה כלל ופתאום הוא יורה בך דיבור חריף, קצר ותמציתי, כאילו הטיל בך כידון מטיל כידון מיומן, ואתה לפתע נרמה לידו כילד' (פרוטגורס, 342e). דברי הספרטנים דומים להטלות כידון, הם מכוונים בבטחה כלפי יריב וכוונתם להכריעו במכה אחת. סיפורים ואמרות ספרטניות גובשו ונודעו זמן רב לפני המאה הרביעית לפסה"נ. הרודוטוס הנהנה מכל סיפור ושנינה הוא מקור לא ישיר של אמרות ספרטניות שהוא מביא

בהומור ולא בלי אירוניה. בלוגוס הארוך על פוליקרָטס רודן סְמוֹס הוא כולל אמרה שחזרו עליה לימים שוב ושוב, אמרה המאפיינת את אהבת הספרטנים לתמציתיות ותכליתיות ואת סלידתם מהכברת מילים. אנשי סְמוֹס שנמלטו מפני פוליקרָטס באו לספרטה לבקש סיוע במאבקם. הם נפגשו עם המלכים והאֶפּוֹרִים ונשאו באוזניהם נאום ארוך כדי להדגיש את דחיפות הבקשה. הספרטנים ענו להם שהם שכחו את הראשית ולפיכך לא הבינו את האחרית. אנשי סְמוֹס ניסו שוב ובפגישה השנייה הביאו שק ורק אמרו שהם זקוקים לקמח. הספרטנים העירו להם שהמילה 'שק' מיותרת (ג, 46). הרודוטוס ידע את שמותיהם של כל 300 הספרטנים שנהרגו בקרב עם הפרסים בתְרַמוֹפִילִי. האמיץ שבהם היה דִיאָנְקֶס (Dienekes). לפני הקרב סיפר לו פלוני מטְרַכִּיס שהפרסים יורים חצים כה רבים עד שחציהם מכסים את אור השמש. דִיאָנְקֶס לא נבהל מתיאור חוזקו של צבא פרס ואמר: 'חדשות נעימות הן אלה שאיש טְרַכִּיס מבשר לנו. אם הפרסים יכסו את אור השמש, נילחם בצל'. מספרים, אומר הרודוטוס, שהשתמרו אמרות אחרות שלו מהסוג הזה ובזכותן הוא ייזכר (ז, 226). שתי האמרות מופיעות באסופות של פלוטרכוס, האחרונה מיוחסת לְלֵאוֹנִידֶס, גיבור תְרַמוֹפִילִי ששמו העיב על שמותיהם של 300 הגיבורים האחרים והשכיח אותם. תוקידידס בתארו את הקרב בפילוס (Pylos) ואת כניעת הספרטנים בסֶפְקַטְרִיה (425 Sphacteria לפסה"נ) מספר שאחד מבעלי בריתה של אתונה שאל שאלה מקניטה ספרטני שבוי, אם לדעתו אלה שמתו היו אמיצים מאלה שנכנעו. ענה לו הספרטני שרב מאוד היה ערכו של החץ, לו ידע להבחין מי אמיץ ומי לא, ורמז בכך שמוות מחצים ואבנים הוא מקרי ואינו מבחין בין אמיצים למוגי לב (ד, 40).

מיומנות הדיבור הקליל והשנון אינה תוצאה של כישרון מולד אלא של למידה ממושכת. פלוטרכוס כותב: 'לימדו את הנערים להשתמש בלשון שנונה וחיננית כאחת ולתמצת רעיון חשוב במילים מעטות. מטבעות הברזל של ליקורגוס, כנאמר, כובדם רב היה וערכם מועט, למטבעות לשון לעומת זאת שאף ליקורגוס להעניק סגנון פשוט ותמציתי לביטוי תכנים עמוקים ושופעים, ובאמצעות שתיקה ממושכת להביא את הנערים להשיב תשובות מנוסחות ומתורבתות' (ליקורגוס, 19). על שתיקה ועל מיעוט דיבור של הצעירים כותב כסנופון: 'סביר יותר שתשמע פסלי אבן

מדברים משתשמע את קולם, תראה יותר פסלי ברונזה מגלגלים עיניים משתראה אותם מגלגלים את עיניהם, ונאמר עליהם שהם מרוסנים יותר מבתולות בחדרי כלולותיהן. בבואם למקום הסעודה המשותפת תשמע מפיהם רק תשובות לשאלות שנשאלו. כך דאג ליקורגוס לנערים' (מדינת הספרטנים, ג, 5). הצעירים שותקים בסעודות ציבור, מדברים רק כאשר הם נשאלים ומאזינים לדברי המבוגרים מהם, שומעים ולומדים. 'מקובל בסעודות המשותפות', כסנופון כתב, 'לשוחח על מעשים יפים שעשה פלוני למען העיר. יש מעט מאוד התרברבות, מעט מאוד שכרות, מעט מאוד מעשי נבלה ודיבורי נבלה' (שם, ה, 6). השתיקה היא בסיס לדיבור, הכנה לשבירתה באמירה קצרה ותמציתית. ללמוד לדבר היה אפוא חלק מתכנית הלימודים בספרטה, שיחה הייתה מעין התמודדות שהגובר בה הוא לא המרבה לדבר אלא להיפך, מי שיכול במילים מעטות לגבור על זולתו ולהשתיקו. ככל שהמילים מעטות יותר כך כוחן גדול יותר, אבל הן צריכות להיות מנוסחות היטב, מלוטשות, קצרות וחדות, וגם חניניות. ביצירתו 'על פטפטנות' פלוטרכוס מביע דברי הערכה על דרכי הביטוי הספרטניים - בעלי עצמה, מוצקים ותמציתיים - ומביא אמרות אחדות להדגמה, והרי אחת מהן: 'פיליפוס כתב לספרטנים: "אם אפלוש ללקוניה, אגרש אתכם". השיבו לו הספרטנים: "אם" (מורליה, 511a). דְּמַרְטוּס שנשאל פעם 'אם הוא שותק בגלל טיפשותו או שאין לו מה לומר, ענה: "טיפש אינו יכול לשתוק"' (שם, 44, 20b).

לפלוטרכוס כמה וכמה אסופות של אמרות. הוא לא היה הראשון, היו לפניו קטו הזקן (קיקרו, *De off.*, 1 29), יוליוס קיסר (קיקרו, *Fam.*, 9, 16, 4; סוטוניוס, קיסר, 56), וטירו, עבדו של קיקרו שפרסם שלושה כרכים של אמרות משעשעות של אדונו (קווינטיליאנוס, 6, 3, 5), אבל האסופות האלה אבדו ושל פלוטרכוס שרדו. פלוטרכוס נהג לאסוף אמרות לשימושו העצמי, לנוחיות גישה לחומרים שיצטרך להם בכתיבה לעתיד לבוא, כפי שהוא מעיד ביצירתו 'על שלוות הנפש': 'קיבצתי יחד מרשימותי את ההתייחסויות לשלוות הנפש שרשמתי לשימושי העצמי' (מורליה, 464f). ברשימות לשימושו העצמי רשם פלוטרכוס גם אמרות, הכנה לכתיבת הביוגרפיות של האישים, לא בכת אחת אלא במשך זמן רב וגם בהפסקות. הוא קרא הרבה, רשם לעצמו רשימות, ואלה הצטברו

לאסופות. הוא אסף אסופת אמרות של מלכים ומצביאים, שאותה הקדיש לקיסר טרייניוס ובהקדשתו כתב שלא תמיד זמנו של הקיסר בידו להתרווח ולקרוא בספרים המאריכים בדברים, לפיכך הוא מגיש לו אסופה המביאה בתמציתיות ובמרוכז דוגמאות של מעשים ודברים הראויים להיזכר, אסופה שלא תגזול ממנו זמן רב (שם, 172e). זאת הייתה תקופה שאסופות ותמציות של יצירות היו באפנה ונזנחו היצירות עצמן, שתומצתו או שמהן 'נקטפו' הפרחים שריחם פיתה את קוטפיהם. סנקה הקורא לשוב אל היצירות עצמן מעיד בלהט ביקורתו על האפנה הרווחת (מכתב 33).

אסופת האמרות הספרטניות של פלוטרכוס נמצאת בכתב יד אחד (169 בקטלוג של למפריאס). החלוקה לשלוש אסופות נפרדות היא חלוקה מודרנית: 1. 'אמרות של ספרטנים', אסופה הכוללת 418 אמרות וסיפורים המיוחסים ל־68 אישים הנזכרים לפי סדר האלף-בית ו־72 אמרות אנונימיות; 2. 'מנהגים של ספרטנים', אסופה הכוללת 42 סיפורי מנהגים, שאותם אפשר לכנות 'עוללות' ואין בהם אמרות מפורשות; 3. 'אמרות של ספרטניות', אסופה הכוללת 10 אמרות המיוחסות לנשים הנזכרות לפי סדר האלף-בית ו־30 אמרות אנונימיות של נשים. אמרות רבות שאינן כלולות באסופות האלה מופיעות ביצירות אחרות של פלוטרכוס, בעיקר בכיוגרפיות של ליקורגוס, ליסנדרוס ואַגְסִילָאוֹס. גם אם היו האסופות לקט של רשימות שערך פלוטרכוס לעזר לכתבת הכיוגרפיות, הייתה להן גם מטרה אחרת: יצירות בפני עצמן שהבטיחו הנאת קריאה לאדם עסוק, כמו הקיסר טרייניוס, קורא בכוח שיכול להעריך את שנינות הקדמונים אם היא מוגשת לו בצורה מפתה ומזמינה.

האמרות מציגות רובן את ספרטה ואנשיה באור אוהד ומעריץ, זאת ספרטה האידאלית העולה על אתונה בכול, בעיקר בגבורה, בקשיחות, בסבולת, בבוז למוות, בהקרבה עצמית ללא היסוס למען המולדת הקודמת לכול.

הספרטני הלוחם נהדר, אך גם הספרטני האזרח אינו נופל ממנו. ספרטה היא הבית האמתי של המידות הטובות, משטרה הוא הטוב ביותר ואין בה מרידות ומהומות, הכול נשמעים לחוק, מוסדותיה של ספרטה משוכחים, החינוך נפלא, בספרטה לומדים 'את היפה בלמידות: לצוות ולציית' (מורליה, 212b, 50), הציות הוא ערך עליון והגורם העיקרי

לחזוקה של המדינה, אין רדיפת בצע, יש הסתפקות במועט בחיי היום-יום, במאכל, במשקה ובלבוש, ובוז לחיי המותרות של הברברים. מספרים על פֶּאוֹסְנִיאָס, שפיקד על כוחות יוון בפלֶטִיָּאָה: 'לאחר הניצחון על הפרסים בפלֶטִיָּאָה ציווה להגיש לו ולאנשיו את הסעודה שהוכנה לפרסים, רבת מטעמים להפליא, ולמראיהם אמר: "בשם האלים, תאוותנים מאוד היו הפרסים. כל זה היה להם ועוד באו לקחת מאתנו את פת השעורים שלנו"' (שם, 6, 230e-f). הספרטנים מרסנים את רגשותיהם, המשפחה טהורה, בספרטה אפילו חוק נגד ניאוף אין, יש כיבוד הורים וזקנים - רק בספרטה כדאי להזדקן - כמובן, אם מצליחים להאריך ימים (שם, 235f, 60). 'זקן אחד רצה לצפות בתחרויות באולימפיה, אבל לא מצא מקום ישיבה. הוא עבר ממקום למקום, עלבו בו ולעגו לו, ואיש לא בא לעזרתו. בהגיעו אל מול הספרטנים קמו כל הנערים ורבים מן הגברים לתת לו את מקומם. בעוד היוונים משבחים את הנוהג במחיאיות כפיים ומהללים אותו מאוד, הניד הזקן את "שיבת ראשו ושיבת זקנו" (הומרוס, איליאדה, כב, 74) ובדמעות בעיניו אמר: "אבוי לרעה הזאת! כל היוונים ידעו מה יפה ונכון, אבל רק הספרטנים לברם עשו זאת." יש המספרים שכדבר הזה קרה גם באתונה. בעת שנערכה חגיגת הפֶּנְאָתֵיָּאָה העליבו האתונאים איש זקן. הם קראו לו לבוא אליהם כמתכוונים לפנות לו מקום לידם, אבל לא פינו לו כשהתקרב. לאחר שעבר את כל השורות והגיע אל שליחי הספרטנים, קמו כולם ממושבים ופינו לו מקום. ההמון צהל והכתיר את המעשה במחיאיות כפיים משבחות. אמר אחד הספרטנים: 'האתונאים יודעים מה יפה ונכון, אבל לא עושים' (שם, 55, 230d-e). והרי אמירה, שלא מרבים להזכירה, המעידה על כיבוד זקנים מושרש: 'ספרטני שראה אנשים במחראה יושבים על דרגשים, אמר: 'אל יהיה זה גורלי לעולם לשבת במקום שאי־אפשר לקום ממנו ולפנותו לזקן ממני' (שם, 12, 232f). אין להתפלא אפוא שהספרטנים היו גאים בעצמם ובעליונותם, ולא גאים בלבד אלא מתרברבים.

הודות למיקומה הגאוגרפי במישור מוקף הרים גבוהים ספרטה לא הייתה מוקפת חומה. ערים אחרות שנזקקו לחומה עוררו את לעג הספרטנים. אֶגְסִילָאוֹס נשאל פעם מדוע אין חומות לספרטה: 'הוא הצביע על האזרחים החמושים ואמר: 'אלה הן החומות של ספרטה' (שם, 29, 210e-f).

המיקום הגאוגרפי לא נזכר. על אותו אַגְסִילְאֹס מסופר הסיפור הבא: 'פלוני הראה לו את חומת עירו החזקה והבנויה לתפארת ושאלו אם היא יפה בעיניו. ענה לו אַגְסִילְאֹס: "חי זאוס, באמת יפה היא, אבל לא לגברים אלא למגורי נשים"' (שם, 212e, 55). לאמרה הזאת יש נוסחים רבים והיא מיוחסת לאנשים אחדים. מסופר על אַגִּיס בן אַרְכִינְמוֹס, שמלך בספרטה לפני אַגְסִילְאֹס (427-399 לפסה"נ): 'הוא התהלך ליד חומות קורינתוס, ראה כמה גבוהות, חזקות ורחבות הן, ואמר: "מי הן הנשים הגרות כאן?"' (שם, 215d, 6). 'פלוני פגשו בדרך ספרטנים ואמרו להם: "התמזל מזלכם כי השודדים זה עתה הסתלקו". אמרו הספרטנים: "חי האלים! זה השודדים התמזל מזלם שלא פגשו בנו"' (שם, 234b, 36). 'פלוני, שראה ציור ובו אתונאים הורגים ספרטנים, אמר: "אמיצים האתונאים". אמר לו הספרטני: "בציור" (שם, 232f, 9).

בתמונה היפה, האידיאלית והאידיאלית יש גם סדקים. אם רוצים לשבח, לפעמים שבח של אחד מגנה את האחר. הספרטנים הם אמיצים, ששים לקרב, גם בעלי מום וזקנים, רצים אל המוות כולם בשורה חזיתית אחת. אבל סיפור המשבח את אַגְסִילְאֹס על חכמתו חושף ספרטנים מוגי לב רבים שנמלטו על נפשם בקרב לְאֹקְטֵרָה (שם, 214b, 73). הסיפורים המשבחים את גאוות הספרטנים השבויים מעידים שלא כל הספרטנים לחמו בעוז ומתו בקרב, היו שהעדיפו לחיות, נשבו ונמכרו לעבדים. השבח הסטראוטיפי של האם הספרטנית, המגדלת את בנה למען המולדת, המוסרת לו מגן בצאתו לקרב ומדרבנת אותו שישוב מן הקרב לספרטה 'או אתו או מעליו' (שם, 241f, 16), האם שאינה אבלה על מות בנה אלא חוגגת את גבורתו, היא האם האומרת למבשרים לה שנפל בקרב: 'קברו אותו וקחו את אחיו למלא את מקומו' (שם, 242a, 20), היא גם האם המתכחשת לכן מוג לב ואומרת 'לא שלי הצאצא' (שם, 241a, 1). כדי להאדיר את האמהות הספרטניות האצילות האלה מתברר לפתע שיש ויש גם בנים פחדנים: 'ספרטנית אחת, כאשר בנה נס מן המערכה ובה אליה, אמרה: "לאן באת במנוסתך, עבד נקלה? האם בדעתך להימלט לכאן, למקום שממנו באת?" הפשילה את בגדה והצביעה על רחמה' (שם, 241b, 4). אלה אמהות הרוצחות בנים שערקו מן המערכה, כי לא היו ראויים להן והעטו עליהן חרפה: 'ספרטנית אחת ראתה את בנה בא לקראתה ושאלה

אותו: "מה שלום המולדת?" וכאשר אמר: "מתו כולם", השליכה עליו לבנה והרגה אותו באומרה: "ואותך שלחו לבשר לנו את הבשורה הרעה?" (שם, 5, 241b).

התגבשות הסטראטיפ של האם הספרטנית היולדת ילדים כדי שימותו למען המולדת ניכר בעליל באמרות המיוחסות לגורגו. מבין ארבע הספרטניות ששמותיהן נזכרים לצד אמרותיהן, המקום המכובד ביותר מוקדש לאמרותיה של גורגו, בתו של המלך קלאומנס הראשון משושלת המלכים האגידים, שמלך בשנים 520-490 לפסה"נ בקירוב, ואשתו של לאונידס, גיבור תרמופילי (מלך בשנים 490-480). גורגו היא בת יחידה של מלך, יורשת (patrouchos) נחלת האבות. לאונידס שנשא אותה לאישה ירש גם את הנחלה וגם את המלוכה שהיא ייצגה. אחת מן האמרות היא עצה שיעצה גורגו לאביה: 'גורגו, בתו של המלך קלאומנס, כאשר אריסטגורס ממילטוס ניסה לשדל את אביה לתמוך באיונים ולצאת למלחמה במלך פרס והבטיח לו כספים רבים וככל שקלאומנס התמהמה הבטיח לו סכומים גדולים יותר ויותר, אמרה: "אבי, הנכריון הזה יהיה אבדנך, אם לא תסלק אותו מן הבית חיש מהר"' (שם, 1, 240d). הסיפור מסופר בהרחבה אצל הרודוטוס (ה, 48-51): לקלאומנס לא היו בנים וגורגו הייתה בתו היחידה ואהובה עליו מאוד. כאשר בא אריסטגורס לספרטה ב-498 לפסה"נ לשדל את קלאומנס לתמוך במרד הערים האיוניות בפרס עמדה גורגו לצדו של אביה, גם כאשר ביקש אריסטגורס לשוחח עם קלאומנס ביחידות. היא הייתה אז, הרודוטוס מספר, ילדה קטנה כבת שמונה או תשע (היא נולדה אפוא ב-508 או ב-507 לפסה"נ) ואביה סירב לשלחה. היא האזינה לשיחה ולבקשתו של אריסטגורס, וכאשר הוא העלה את סכום הצעתו ל-50 טלנטים יעצה לאביה להתרחק מן המקום, כי אחרת ישחית אותו הנכרי. אביה קיבל את עצתה ועזב את המקום (ה, 51). הרודוטוס מהלל שנית את חכמתה של גורגו, הפעם גורגו הבוגרת, הנשואה ללאונידס. לאזכור נישואיה ללאונידס יש חשיבות בסיפור. הסיפור שהרודוטוס מספר מיקומו בספר לאחר קרב תרמופילי, אבל ברצף המאורעות עניינו קודם והוא עוסק בדיעה כיצד היו הספרטנים הראשונים שנודע להם על הכנותיו של פסרפסס לפלוש ליוון. וכשנודע להם, וזה היה מיד בתחילת המלחמה, הם שלחו להיוועץ באורקולום בדלפי שניבא

כי ספרטה תיחרב או שמלכה ימות (ז, 220). לְאוֹנִידָס היה אפוא עדיין בחיים כאשר נודע לספרטנים על כוונותיו של פְּסֶרְפֶּס וּכך נודע להם הדבר. דְּמִרְטוֹס, המלך הספרטני מְשׁוּשֶׁלֶת הָאוֹרִיפּוֹנְטִידִים שהורד מכסאו ויצא לגלות (מלך ב' 515-491 לפסה"נ בקירוב), שהה בשושן בחצרו של פְּסֶרְפֶּס מלך פרס. הוא שמע שפְּסֶרְפֶּס עומד לפלוש ליוון ורצה להעביר את הידיעה לספרטה, אבל פחד שתוכן מכתבו יתגלה ובחר להשתמש בתחבולה. הוא קרצף את הדונג משני לוחות העץ, חרט את המסר על העץ וכיסה את הכתוב בדונג כך שהלוחות נידמו חלקים. הרודוטוס כותב: 'כאשר הגיע המכתב ליְעוֹדוֹ, איש מן הספרטנים לא יכול היה לפענח את משמעותו עד אשר, כפי שסיפרו לי, גילתה גוֹרְגוֹ אשת לְאוֹנִידָס את התחבולה. היא יעצה להם לקרצף את הדונג ואז ימצאו מה כתוב על העץ מתחתיו' (ז, 229). וכך היה. איש ממועצת גדולי ספרטה שראו את הלוחות הריקים לא יכול היה לפענח את התחבולה ובכלל זה לְאוֹנִידָס הגדול, גיבור תְּרַמּוֹפִילִי. על אישה הסיפור הזה יחידאי. אישה המפענחת תחבולה, העולה בחכמתה על כל הגברים הספרטנים שסביבה, המשמיעה את הפענוח לא בחדרי חדרים אלא בפרהסיה לצדו של מלך היא אישה מיוחדת במינה ולא ספרטנית סטראטיפית מן השורה. היא בת מלך ואשת מלך, יודעת קרוא וכתוב, משתתפת בהתייעצויות מכריעות ובהחלטות. רק מאוחר יותר עברה דמותה שינוי והתאמה. גוֹרְגוֹ הרעיה האמיצה של בעל גיבור, אם של בן גיבור, דגם לנשות ספרטה אחרות, היא דמות מאוחרת להרודוטוס. דמות של ספרטנית אידאלית, שעוצבה כדי להמחיש רעיון, בדומה לספרטניות האחרות, אנונימיות רובן, המעוצבות לא כנשים בשר ודם אלא כהתממשות של אידאל. אמרות דרכן לנדוד ולהיות מיוחדות לדמויות ידועות ובולטות. המקרה של גוֹרְגוֹ הוא עדות מצוינת לנדידת אמרות ושיוכן המאוחר לדמויות שתיאורן המקורי לא תאם אמירות כאלה. גוֹרְגוֹ של הרודוטוס לא יכלה לשלוח את בנה היחיד פְּלִיסְטֶרְכּוֹס לקרב, למסור לידיו מגן ולומר לו 'או אתו או מעלי' (סטוביוס, ג, 7, 30), כי בנה מעולם לא נלחם. הוא נולד בקירוב ב' 490 לפסה"נ או מעט לפני כן, במות לְאוֹנִידָס אביו ב' 480 לפסה"נ היה עדיין קטין. פְּאוֹסְנִיאס דודו שהתמנה לעוצר הוא שלחם בפְּלִטִיאָה וזכה לתהילה (479 לפסה"נ). רק במות פְּאוֹסְנִיאס ב' 470 לפסה"נ, כאשר הגיע לבגרות, היה פְּלִיסְטֶרְכּוֹס

למלך בזכות עצמו. הוא מת ב-459 לפסה"נ מבלי שמילא תפקיד צבאי כלשהו. ביצירתו 'על רוע לבו של הרודוטוס', פלוטרכוס מספר שהוא מתכוון לכתוב ביוגרפיה של לְאוֹנִידֶס – כוונה שלא יצאה לפועל – ולספר בה את מעשי גבורתו ואת כל מעשי הגבורה והאמרות של הספרטנים האחרים שהרודוטוס ברוע לבו פסח עליהם. כדי לא לאכזב את קוראיו הוא מביא מיד אמרות אחדות וביניהן את האמרה הבאה: 'לְאוֹנִידֶס, ששאלה אותו אשתו מה יש לו לומר בעוזבו, פנה אליה ואמר: "הינשאי לטובים ותלדי בנים טובים"' (מורליה, 866b). טעמה של האמרה בידיעת העתיד של השומע או הקורא: לְאוֹנִידֶס יוצא אל מותו ולא ישוב עוד לראות את אשתו. מבנה האמרה הוא המבנה הרווח: פלוני שואל שאלה ואלמוני משיב. לא השואל הוא החשוב אלא המשיב וטיב תשובתו. האמרה לא באה אפוא לפאר את גורגו אלא את לְאוֹנִידֶס, המשחרר את אשתו מאבל עולם ומתיר לה להינשא, ולא רק לאחד, ובלבד שתינשא לטובים, לראויים לה ולמעמדה, ותלד בנים טובים לספרטה. האמרה מופיעה בשינוי קל במקבץ אמרות של לְאוֹנִידֶס, שפלוטרכוס הכין מן הסתם לעצמו לקראת כתיבת הביוגרפיה שתכנן לכתוב, כפי שהכין מקבצי אמרות של אַגְסִילָאוֹס וליקורגוס: 'כאשר שאלה אותו גורגו אשתו ערב צאתו לְתֵרְמוֹפִילִי אם יש לו הוראות כלשהן לתת לה, אמר: "להינשא לטובים וללדת בנים טובים"' (שם, 2, 225a). במקבץ אמרותיה של גורגו יש באמרה שינוי: 'כאשר עורדה גורגו את לְאוֹנִידֶס בעלה, שעמד לצאת לְתֵרְמוֹפִילִי, להוכיח עצמו ראוי לספרטה, שאלה אותו מה עליה לעשות והוא ענה: "הינשאי לאיש טוב ותלדי בנים טובים"' (שם, 240d). גם כאן ידוע העתיד, לְאוֹנִידֶס לא ישוב, אבל כאן הותאמה האמרה לדמות הסטראוטיפית של האישה הספרטנית, כפי שהתגבשה מאוחר יותר, האישה שספרטה חשובה לה יותר ממשפחתה וגבורת בעלה יותר מחייו, היולדת ילדים לא למען עצמה ומשפחתה אלא למען המולדת. גורגו זאת המעודדת בעל להוכיח את עצמו ראוי לספרטה אינה עוד בת מלך חכמה או אשת מלך פיקחית מכולם, היא ספרטנית מן השורה, הבעל אינו לְאוֹנִידֶס והבנים שתלד לאחר יהיו גם הם לא בני מלך אלא ספרטנים מן השורה.